

Қ.С.ҚАЛЫБАЕВА

ТҮРКІ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ОРЫС ТІЛІНІҢ ТІЛДІК ӘСЕРІ
(қыпшақ тобы тілдері бойынша)

В статье рассматривается русско-тюркские языковые контакты во фразеологии. Также определяются типы калькированных фразеологизмов.

Makalede Türk-Rus Dillerinin deyimleri ve türlere ayrılması söz konusu olur.

Түркі және орыс тілдері ешбір туыстық қатынасы жоқтығына қарамастан этнолингвистикалық жағынан ұзақ жылдар бойы түрлі деңгейде қарым-қатынасқа түскен. Бұл әсіресе, қыпшақ тобы тілдерінің ішінде қазақ, қарақалшақ тілдеріне қарағанда тарихи жағынан орыс халқымен ертерек байланысқа түскен татар, башқұрт, ноғай және қарашай, құмық тілдеріне қатысты анығырақ байқалады. К.Мұсаев батыс еуропа тілдерінің түркі тілдерінің лексикасына тигізген тілдік әсері зерттелуі қажетті күн тәртібіндегі мәселе екендігін айтады: «Систематическое сравнительное изучение общих элементов лексики и семантики тюркских языков сопредельных территорий (Дальнего, Ближнего Востока, Европы) с которыми тюрки длительное время контактировали остается одной из актуальных задач тюркологии» [1. 38].

Татар және башқұрт тілдерін қыпшақ тобынан ерекшеліп тұрған бір мәселе бұл тілдерге орыс тілінің тілдік әсерінің молдығымен байланысты болса керек. Мұндай жағдай ол тілдердің фразеологизмдерінен де айқын байқалады. Аталған тілдердің фразеологизмдерінің біраз пайызын орыс тілінен келген калька фразеологизмдер құрайтынын байқадық. Лингвистикалық энциклопедияда калькаға мынадай анықтама берілген. «Калька (франц. calque-копия) образование нового фразеологизма, слова или нового значения слова путем буквального перевода соответствующей иноязычной языковой единицы» [2. 211].

Орыс тілінің тілдік әсері әсіресе, татар тілінің лексикасынан, фразеологиясынан айқын байқалады. Мұның өзі бұл екі халықтың тарихи тығыз қарым-қатынасқа түскендігін көрсетеді. «С середины XVI века судьба Татарии была тесно связана с историей России ставшей к этому времени мощным централизованным многонациональным государством» [1.39]. Татар тіліндегі төмендегідей фразеологизмдер ойымызға дәлел болса керек.

Әбилер чуагы «бабье лето» «күздің ең соңғы шуақты күндері»; үгез кебек эшләу «работать как вол» «аянбай еңбек ету»; үз арчиныңа үлчәу «мерить на свой аршин», әркім өз түсінігінен аспайды; үрдәк очороу «пустить утку» «өсек сөз тарату», колақларын үрә торғызу «воострить уши» «не болады екен деп тың тыңдау», кызыл этәч жиберу «пустить красного петуха» өртену, жиденче кат күктә тою «быть на седьмом небе» «қатты қуану», кан кату «кровь остыл» «көңілі қалу, ренжу»; эт ашаған булу «собаку съел» тәжірибелі; күз алмасыдай саклау «как зеницу ока», көзінің қарашығындай сақтау; утка да суга да керерлек булу «в огонь и в воду» «отқа да, суға да түсуге дайын» бәріне дайын; борыннан әрі күрмеу «не видеть дальше собственного носа» терең ойланбау; кимнең де булса кубызына биеу «плясать по дудке» «біреудің дегеніне жүру»; сай йөзү «мелко плавать» «жағынуға тырысу»; агым уңаена йөзү «плыть по течению», «жағымпаздану»; ике куян куу «гонятся за двумя зайцами» «өнімсіз іспен айналысу, түк шықпау»; кабыргасын санау «пересчитать ребры» ұрып соғу, жазалау, қинау; кесәге сүз излеп керәп турмау «не лезет за словом в карман» тілге шешен; қолағыңны күре алмаған кибек «не видать как собственных ушей» ешқашан көре алмайсың деген мағынада; телеңне теш артында тоту «держат язык за зубами», мыекка чорнау/урау «мотать себе на ус», үгезне мүгезенән электерү «брать быка за рога», бармакны бармакка сукмау «палец о палец не ударить», күзгә ком сибеу/күзгә төтән жибәру «пыль пускает в глаза», кул аяғын бәйләу «связывать по рукам и ногам», динездән бир тамчы «капля моря»(арбада), бишенче көпчәк «пятое колесо в телеге», шайтан аяғын сындырырлық «черт ногу сломит» т.б.

Башқұрт тілінде: тотолған куяңды ыскындырыу «упустить пойманного зайца», мөгөз ултыртыу «наставить рога», майлаған кеуек «как по маслу», энәһенән ебене тиклем «от иголки до нитки», телеңде йоторлок «язык проглотишь», төп башына ултыртыу «посадить на пень», бәйзән ыскынған эт кебек «как собака сорвавшаяся с цепи», эт туйы «собачья свадьба», кызыл этес кундырыу «пустить красного петуха», юкә сөй қағыу «забить липовый клин» ,юктың яуабы юк «на нет ответа нет» т.б.

Ноғай тілінде: Кобзге без болув «как бельмо на глазах», төп башына утырту «посадить на пень», язымыш кочагына ташлау «на произвол судьбы», чуртан кушуы буенча «по щучьему велению», ахиллес үкчәсе «Ахиллесово пята», сәнәк белән жил куу «гонять ветер вилами» т.б.

Орыс тіліндегі кейбір фразеологизмдер татар, башқұрт тілдерінде құрамдық жағынан аздап өзгеріске түсіп қолданылады. Мысалы: татар тілінде: бал майда гына йөзү «кататся словно сыр в масле», осы

фразеологизм башқұрт тілінде: май эсендөге бөйөр кеүек түрінде кездеседі. аркада кырмысқылар иөри «мурашки по коже», аяз көнде яшен сугу «гром среди ясного неба», яңагына менеп төшү «съездить в морду», иске авыздан яңы сүз «старая погудка на новый лад», эби патша заманында «при царе горохе».

Бірқатар фразеологизмдер орыс тілінің тілдік әсерінен емес, орыс халқының тұрмыс-салтының әсерінен келіп қалыптасқан. Әсіресе, ондай фразеологизмдердің көпшілігі ас, дәм түрлеріне байланысты, тағам дайындау түрлеріне байланысты қалыптасады. Мысалы, түркі халықтары ертеден мал шаруашылығымен айналысатын болғандықтан негізгі тағам түрлері еттен жасалады, Оның ішінде ірі қара мал еттерімен бірге қой еті қолданылады. Сондықтан қыпшақ тобы тілдерінің ішінде жеміс, көкөніс түрлерінен жасалған фразеологизмдер қазақ, қарақалпақ тілдерінде жоқтың қасында болғанымен, татар, башқұрт тілдерінде аздаған көкөніс атауларымен бірге үй құстарының атаулары, олардан жасалатын тағам түрлері, жармалардан дайындалатын тамақ түрлері фразеологизмдерінен де аңғарылады. Мысалы, башқұрт тілінде «бешмәгән шалқан» бос, былжыр адам, ауыз эсендө бутка бешереү, арыш боламығы; Майһыз коймак шуумай «масыз құймак жылжымас» т.б.

Соның бірі орыс халқының сенім-нанымы да түркі халықтарына әсер еткен. Кісі өліміне байланысты қалыптасқан тіркестер де халық өмірінен, дәстүрінен көп мәлімет береді. Әсіресе, қрышен татарлары христиан дініне зорлықпен көшірілгендігінің нәтижесінде басқа түркі халықтарынан өз алдына ерекшеленгендігін білеміз. Оларда христиан дінімен бірге көне түркі элементтері де сақталып қалғанын байқауға болады. Мысалы осы қрышен татарлардың өзінде құрбандық шалу дәстүрі сақталып отыр. Татар тіліндегі «Кан чыгару» тіркесі осыны көрсетеді. Бұл құрбандықтың өзінің үш түрі қалыптасқан екен. Алғашқы құрбан мал қой болатын болса, қалғандары тауық және балық сойып туыстарға таратылады. Бұл ырымды татарлар «ыру тамыр өчен» деп атайды. Құрбандық шалардың алдында бірнеше адам марқұмның бейітіне барып, марқұмды «Бізбен бірге жүр, сенің мерекенді өткіземіз» деген сөздермен шақырып келеді. Дастархан басында марқұмға арналған орындық қойылып, оған деген тамақ салынған ыдыстар, қасық шанышқылар қойылады. Дастархандағы тағамдар ішіп желінген соң, марқұмды шығарып салу рәсімі жалғасады. Ол рәсім «сөяк озату» деп аталады, яғни марқұмның алдына қойылған тағамдар алынып, дастархандағы сүйектермен бірге ауладағы бағананың түбіне «Бізді кешір, зиян келтіре көрме» деген сөздермен көміледі. Үйге кірген соң «Туфырагы жиңел булсын»

деген тілек айтылады. Бұл тілектің өзі орыс тіліндегі «Пусть земля будет пухом» тіркесінің калькасы екені көрініп тұр.

Татар халқының мәдениеті мифологиялық сенім-нанымдарға қатысты қалыптасқан фразеологизмдерден де байқалады. Әсіресе, татар халқының жұлдыздарға деген ұғымдары халықтың мифологиялық сенімін танытады. Мысалы, «Бәхетле йолдоз астында туган» (Родился под счастливой звездой) раштуада бер күрәк қар бирмәс (раштуа рождество) (қыста бір күрәк қар бермәс, өте қатты пәс адам жайында); Осы тіркес башқұрт тілінде де, алтай тілінде де кездеседі екен. Алтай тілінде: Кышкыда қар да сурап албазын «қыста қар сұрап ала алмассын».

З.Г. Ураксин башқұрт фразеологизмдеріне орыс тілінің әсері жайлы былай дейді «Фразеологические кальки в основном возникают в письменной речи, чаще всего в публицистике. Количество слов и конструкция фразеологизма могут соответствовать единице языка источника, т.е. быть точной калькой» [3.183] Атаған тілде: бармақ үтә қарау «смотреть сквозь пальцы», үз аршыныңа үлсәу «мерить на свой аршин», мыйығы һалынып төшәу «у него отвисли усы», себендән фил ясау «делать из мухи слона», мыйыкка урау «намотать на ус», гүр тынлығы «гробовая тишина», қайзан ел ташлады «каким ветром занесло», кәсәгә һуғыу «бить по карманам», кәсәгә төшәу «залезть в карман», кәсә тоқырайту «опусташать карман», кәсә қалынайту «набивать карман», қыл да қыбырзытмау «и волоса не шевельнуть», май бешәу «сбивать масло», майына сызамау «с жиру бесится» Колакка киртеп қуйыу «зарубить на ус», майза йөзу «кататься как сыр в масле», морон төбөндә «под носом» т.б. фразеологизмдер орыс тілінің әсерінен қалыптасқаны даусыз.

З.Г. Ураксин қазіргі башқұрт тілінің лексикасында алты мыңға жуық орыс тілінен енген сөздер бар екендігін айта келіп, оның сырын былай түсіндіреді. «Непосредственные контакты башкир с русскими усилились и получили качественно новый характер после добровольного присоединения Башкирии к Русскому государству в середине XVI века. Они стали еще более тесными в период крестьянских войск во второй половине XVIII века, когда башкиры выступили на стороне восставших русских крестьян и казаков, а в XIX и начале XX века массовое переселение русских и других народов в Башкирию привело к образованию больших массивов со смешанным населением» [4. 15].

Осындай тығыз қарым-қатынастың нәтижесінде орыс тіліндегі жекелеген сөздер башқұрт тілінде фразеологизмдердің құрамына да енген. Мысалы: кабалаға керәу/индереу/төшереу тіркесі орыс тіліндегі закабалить, поставить

в кабльную зависимость деген мағынадан келіп туындаған. Башқұрт тіліндегі *нужа күреу* «пережить нужду» тіркесіндегі мағынадан келіп туындаған.

Ал, енді біраз фразеологизмдер башқұрт халқының орыс елімен шектесе отыруына байланысты бастан кешкен тарихи оқиғаларға қатысты қалыптасқаны байқалады. Ондай фразеологизмдердің қатарына Мамай заманында «во времена Мамаю», кырым сиреулэй, дарыны коро тотоу «держатъ порох сухим», Әндрэй казынасы, Әндерей әбете секілді фразеологизмдерді жатқызуға болады. З.Г.Ураксиннің айтуынша татар, башқұрт тілдерінде кездесетін осы бір тіркестің шығуын тарихта болған жеке тұлғамен байланыстырады. «Татарско-башкирский Әндери проиходит от имени Уфимского воевода начала XVIII века в Андрей Жихарев отличавшиеся особым усердием по облажению башкир новыми подаяниями» деп келтіреді [2. 248]. Қалай десе де, аталған фразеологизм екі елдің тарихында болған белгілі бір тарихи тұлғаға қатысты қалыптасқаны анық.

Сол секілді башқұрт тіліндегі чабатаға утыртыу «алдап кету», толтырған тауык кеуек «семіз, толық» фразеологизмдерінен де біз орыс тілінің әсерін байқаймыз. Тіпті башқұрт, татар тілдерінде кездесетін күзгә ташлану, караш ташлау, теле әйләнмәй, баш һалыу, теш ыржайту фразеологизмдерінің де қалыптасуында (бросаться в глаза, бросать взгляд, язык не поварачивается, сложить голову, скалить зубы) орыс тілінің әсері тиюі мүмкін екенін жоққа шығара алмаймыз. Себебі осы тіркестер башқұрт тілімен бірге татар тілінде кездесетініне қарамастан, қазақ тілінде құрамы ауысып көзге түсу, көзі түсу, тілі бармау түрінде қолданылады.

Дингез тубыктан «үгеззе мөгөзәнән алыу» брать быка за рога (һез енде... шунда ук үгеззең мөгөзәнән алығыз) секілді фразеологизмдерден негізінен орыс және башқұрт тілдеріндегі образ ортақтығы бар екені аңғарылса, енді бірқатар фразеологизмдерде құрамындағы сөздер аздап басқа сөздермен ауысып қолданылатын түрлері де бар. Мысалы, күзгә томан ебереу «пускать пыль в глаза» (пыль, туман), йылан аяғын кискән «подметки на ходу рвет» «өте пысық, іскер» деген мағынада жұмсалады. Сол секілді башқұрт тіліндегі қызған табаға бастыру «задать баню» тіркесі жайында да осыны айтуға болады. Кейбір орыс тіліндегі мәтел сөздің компоненттері жекелей келіп фразеологизмдерге айналған. Мысалы, орыс тіліндегі не умееть разделить мякину на трех телят, заблудится в трех соснах мәтелінің бір компоненті башқұрт тілінде өс бызауға көбәк айыра белмәу «қолынан іс келмейтін бос адам» деген мағынадағы осы тіркес мәтелінің қысқарған формасы екені аңғарылса, татар тілінде екінші компоненті ике ағач арасында

адасув түрінде актив түрде қолданылатынына көз жеткіздік. Сол секілді кызыл этәс осороу «өсек сөз тарату» орыс тіліндегі пустить красного петуха, теленде йоторлок «дәмді» орыс тіліндегі язык проплотишь, тел һөйәкһез «язык без костей», тигез ерзәге түңгәк «шишка на ровном месте» «көкірегін жөнсіз көтеретін адам», һаламға йәбәшу «хвататься за соломинку», теш ыржайтыу «скалить зубы» кара урман «темный лес», ике тамшы һыу кеуек, куйында таш тотой «камень за пазухой». Башқұрт тілінде: һүззе елгә ташлау «бросать слова на ветер» секілді фразеологизмдердің калькасы болуы мүмкін.

Татар тілінде: синең билән бутка пешереп булмас «с тобой кашу не сварить» «балавыз белән ялтырату» тез жеп тауысу, ям чабу, ям чабу йөкләмәсе «ямщина, выполнять ямскую повинность, бер ярмыдан ботка пешереп булмый», Кәжә кәбәстәгә үч, чабатага утырту, май белән иске чабата да үте «маймен қосып жесең етік те дәмді», кәжә бәясе «грош цена», әндри әбәте «полдник», әндри казнасы, башқұрт тілінде: әндрей казынаһы, ярма яру «жарма жару, өтірік сөйлеу», Балауыз һығыу «жылау», һыйлы көнәң сьерда «корова на дворе, харча на столе», башқұрт тілінде: кәзә майын сығаруы «әбден шаршату», кәзәше төкөнә «қырсығу» т.б. фразеологизмдер осы орыс халқының тілдік әсерінің көрінісі екені даусыз.

Құс атауларына байланысты башқұрт тілінде: аккош йыры «лебединая песня» ең соңғы әрекет, беренсе карлуғас «первая ласточка».

Қыпшақ половшы тобындағы тілдері фразеологизмдерінен де орыс тілінің әсері аңғарылады. Оған мынадай мысалдар дәлел бола алады: Қарашай-балқар тілінде: бапшыннан джел айланыргъа «голове ветер гуляет»; кезлери мангылайга чығьаргъа (орыс тіліндегі «глаза на лоб лезут», хуржунунда жел ойнаргъа «в кармане ветер гуляет», оьзинди бурунундан ары кермеген «не видеть дальше собственного носа», сез излеп хуржунуна узалмагъан «за словом не лезит в карман» т.б.).

Құмық тілінде: ерине олтуртмак «поставить на место», сокур тавукдай «как слепая курица», ушьюген тавукь «мокрая курица», бурнуну тюбюнде «под носом»; кьара понге «на черный день», кулагы турмакь «воострить уши»; гюндюз чиракь булан да тапмассан «днем с огнем не найти», башын толтурмакь «вбить себе голову» фразеологизмдерінің калькасы екені байқалады.

Қорыта келе айтарымыз, түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы тілдердің фразеологизмдеріндегі бірқатар айырмашылықтардың сыры осы орыс тілінің тілдік әсерінен пайда болғаны анық. Бұл әсіресе, татар, башқұрт тілдерінде айқын байқалса, қарашай, құмық тілдері фразеологизмдерінде де аз емес екені аңғарылады. Бұл жайында тюрколог К. Мұсаевтың «...преобладанием

славянских заимствовании отличаются гагаузский, караимский, татарский, башкирский, карачаево-балкарский, кумыкский...» [1. 42] деген ойы осыны дәлелдей түссе керек. Жалпы түркі тілдерінің тармақталу тарихындағы орыс тілінің ролі жүйелі түрде арнайы зерттелуі қажет деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. К.М.Мусаев. Основные проблемы изучения лексики тюркских языков // Советская тюркология. №3. Баку.
2. Лингвистически энциклопедически словарь. М., 1990.
3. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М., 1975.
4. Ураксин З.Г. Исторические предпосылки и условия функционального развития русского языка в Башкирии // Русский язык в Башкирии и его взаимодействия с русским языком. Уфа, 1988.

REZUME

K. S. Kalybaeva (Almaty)

THE LANGUAGE EFFECT OF RUSSION ON TURKIC PHRASEOLOGY

(on the base of Khyrshak Language group)

The Russian-Turkish Language contact in phraseology is considered in the article. The calque phraseology types have been defined as well.